

Besete of siek? 'n Pastoraal-sielkundige perspektief op Satanisme ¹

Pieter J. Rossouw
Departement Diakoniologie
Universiteit van die Oranje-Vrystaat
BLOEMFONTEIN

Abstract

Taking a pastoral perspective as point of departure, the results concerning the relationship between Satanism and Psychology are examined in this article. Furthermore, the biblical connotation of possession by demons and the way in which biblical information should be interpreted are studied by discussing three possible hermeneutic models. The relationship between psychiatric disorders and occult phenomena is pointed out and a strategic approach is suggested. Whereas the diagnosis of occult possession remains problematic, the diagnostic criteria for possession by demons are also considered. Finally, the dangers of diagnosing possession by demons are outlined and guidelines are given for a meaningful handling of possible possession.

1. INLEIDING

Die vraagstuk na die verhouding tussen Satanisme en die Sielkunde roep onmiddellik etlike aanverwante vrae op. Vrae soos byvoorbeeld die volgende behoort betrek te word: Is Satanisme/demoniese besetting 'n realiteit of nie? Hoe moet psigopatologiese toestande soos byvoorbeeld meervoudige persoonlikheidsversteuring en skisofrenie in die lig hiervan verstaan word? Is persoonlikheidsversteuring en skisofrenie nie eintlik vorms van demoniese besetting nie? Word Satanisme noodwendig gemanifesteer as 'n vorm van abnormale gedrag? Sluit die diagnoseer van psigopatologie aan die hand van bepaalde diagnostiese kriteria noodwendig die moontlike voorkoms van Satanisme uit? Hierdie vrae kan vermenigvuldig word. Wat egter dadelik opval is die talle slaggate en moeilike vaarwaters waarin 'n mens beland as hierdie vraagstuk vanuit 'n multidissiplinêre veld gehanteer word.

In hierdie studie word geensins voorgegee om 'n volledige oorsig of analise van hierdie saak te bied nie. Veel eerder is hierdie artikel 'n poging om iets van die problematiek op 'n enigszins gesistematiseerde wyse op die diskussietafel te plaas vanweë die noodsaak vanuit die praktyk om duideliker koers te vind in sinvolle hanteringswyses.

¹ 'n Verwerkte weergawe van 'n referaat gelewer tydens 'n seminaar oor Satanisme, aangebied deur die Sentrum vir Voortgesette Teologiese Opleiding van die Universiteit van Pretoria.

2. DIE BYBEL EN BESETENHEID

Elkeen wat die Woord bestudeer, kom gou tot die gevolgtrekking dat daar 'n duidelike leer oor die demonologie is. As die Nuwe Testament in besonder gelees word, blyk dit dat bevryding van demoniese besetting 'n belangrike deel van die bediening van Jesus en sy dissipels was. Bevryding word in die Skrif vir die leser voorgehou as belangrike uitdrukking van die verlossingswerk van God. Voorts is dit opvallend dat die bestaan van die Satan en sy magte bloot as gegewe in die Skrif hanteer word.

Sewe gevalle van bevryding word redelik gedetailleerd in die Skrif vermeld:

- Die besetene in die sinagoge by Kapernaum (Mark. 1:21-27 en Luk. 4:31-36).
- Die twee besetenes in Gadara (Matt. 8:28-34; Mark 5:1-20 en Luk. 8:26-39).
- Die dogter van die Kanaänitiese vrou (Matt. 15:21-28 en Mark. 7:24-30).
- Die geestelik versteurde/epileptiese(?) seun (Matt. 17:14-21; Mark. 9:14-29 en Luk. 9:37-42).
- Die stom man (Matt. 9:32-34).
- Die blinde en stom man (Matt. 12:22,23).
- Die slavin met 'n waarsêersgees (Hand. 16:16-18).

Uit hierdie gevalle is een saak baie duidelik, naamlik dat die Skrif die voorkoms van die besetenheid as gegewe erken. Uit bogenoemde voorbeeld kom verskeie manifestasies van besetenheid na vore, byvoorbeeld epilepsie, doofheid, stomheid, geestelike versteuring, blindheid en waarsêery. Voorts is dit baie duidelik dat hierdie manifestasies nie altyd as besetenheid of demoniese besetting gesien is nie. Hoewel blindheid byvoorbeeld in Matteus 12:22 as besetenheid beskryf word, is daar geen aanduiding daarvan by die genesing van die blinde Bartimeus (Mark. 10:46-52) nie. Ook by die dowe man met die spraakgebrek (Mark. 7:32-35) is daar nie sprake van duiwelse besetting nie, in teenstelling met die seun wat beskryf word in Markus 9:14-28. Ook wat geestesiektes en epilepsie betref, word dit soms as besetting beskryf (Matt. 17:14-21) en soms van demoniese besetting onderskei (Matt. 4:24).

2.1 Die interpretasie van die Bybelse gegewens

Die interpretasie van die Bybelse gegewens is dus van kritiese belang vir die verstaan van die vraag na demoniese besetting. Ten minste drie belangrike interpretasiemoontlikhede kan aangetoon word.

- * *Die eerste verklaringsmodel* beweer dat die leser rekening moet hou met die feit dat die Bybelse leer oor besetting en bevryding vanuit 'n voor-wetenskaplike wêreld-beskouing vertrek en die saak dus van daaruit beskryf, terwyl ons die fenomeen vandag op meer wetenskaplike gronde sielkundig en sosiologies kan verklaar. Die *bevryder* is nou vervang met die *sielkundige* (Langton, 1949 en Wilson, 1975). Die

gelowige van die twintigste eeu kan dus die Bybelse leer oor die demonologie as naïef en nie-normatief sien. Tereg het Brown (1975) aangetoon dat in hierdie benadering die Godheid van die mensgeworde Christus aangetas word. Voorts het Alexander (1902) reeds duidelik daarop gewys dat so 'n benadering sou beteken dat Christus die opvattinge van sy tyd kritiekloos sou aanvaar en nie alleen van daaruit vertrek het nie, maar dit ook versterk het. Uiteindelik is die betroubaarheid van al die leringe van Christus ernstig te betwyfel in die lig van so 'n relativerende benadering.

'n Ietwat meer gematigde standpunt vind ons by J.B. Cortes en F.M. Gatti (1975). Hulle is van mening dat die beskrywings van *bessetting* in die taalgebruik van 'n tydsgewrig ingeklee word en dus akkommoderend te werk gaan. In die lig hiervan sou Christus dus bloot aangesluit het by die lewens- en wêreldbeskouing van sy tyd. Tereg toon Page (1989) aan dat daar met hierdie verklaring egter steeds 'n stuk verdagtheid oor die inhoud van die leer van Jesus na vore kom.

- * 'n *Tweede verklaringsmodel* vind ons by Miller (1977) en Yates (1980) wat van mening is dat daar geen aanduidings van bevryding in die Nuwe-Testamentiese briewe en veral nie in die gawelyste is nie. Hulle wys daarop dat die kerk gegroei en ontwikkel het en gou 'n meer gesofistikeerde standpunt oor die *bose* nagehou het. Die feit dat sowel Jesus as sy volgelinge bevryding beoefen het en dat dit ook in geskrifte van die vroeg Christelike kerk voorkom, ondermyn hierdie verklaringsmodel.
- * *Die derde verklaringsmodel* gaan uit van die standpunt dat *bessetting* en bevryding 'n spesifieke en tydelike fenomeen binne 'n sekere tydsgleuf was (die tyd van die bediening van Jesus) en dat daar vandag dus nie ruimte vir so 'n bediening vir die kerk is nie. Hierdie standpunt is reeds deur Alexander (1902) gehuldig en later verdedig deur Adams (1972) en Berends (1975). Hulle trek telkens 'n skerp onderskeid tussen gevalle waar van *bessetting* in die Skrif sprake is en buite-Bybelse gevalle. So 'n onderskeid blyk egter baie spekulatief te wees. Die omvang en merkbare ooreenkomste tussen voorbeelde in die Skrif en buite-Bybelse gegewens is aantoonbaar (vgl. Tippett 1976).

In 'n belangrike analise van Wright (1990) toon hy aan dat daar drie moontlike keuses onderskei kan word.

- Die eerste is 'n onvoorwaardelike aanvaarding van die leer van die Skrif volgens die letter van die teks. Dit hou in dat die moderne insigte in die verstaan van die leer van die Skrif geheel en al geïgnoreer en selfs verwerp word.

- Die tweede moontlikheid is 'n onvoorwaardelike verwerping van 'n Bybelse leer van die demonologie. Die demonologie het volgens hierdie keuse geen plek meer in die denke van die moderne mens nie. Die kernprobleem met hierdie keuse is die relativering van al die leringe van Christus as tydsgebonde.
- As derde keuse kies Wright vir 'n *simpatieke herinterpretasie*. Dit gaan hier oor 'n *nadenkende aanvaarding* van die leer van die Skrif. Die Skrif bied nie wetenskaplike analises van die leer van die demonologie nie, maar bied wel die waarheid aangaande dit wat vir ons nodig is om te weet dat ons verlossing kan ontvang. In die lig hiervan pleit Wright dan vir groter geloof in God en (vanuit die aanvaarding dat die Duiwel bestaan) 'n groter ongeloof (as teenpool van geloof) in die Duiwel. Die betekenis hiervan plaas veel minder aksent op die Duiwel en sy werkinge.

3. DIE PROBLEMATIEK VAN DIAGNOSERING

Indien die bestaan en moontlike voorkoms van Satanisme en besetting vandag nog erken word, is die volgende kernprobleem die vraag na die identifisering/diagnosering van besetting:

Page (1989) wys daarop dat daar geen aanduidings in die Skrif is dat Jesus 'n onderskeid probeer maak het tussen moontlike ware en valse besettings nie. Hy het al die gevalle op dieselfde wyse hanteer, naamlik bevryding deur 'n bevel. Dit beteken egter nie dat daar nie gesoek moet word na sinvolle kriteria vir die diagnosering van besetting nie aangesien talle voorbeelde van oënskylnike besetting bestaan. Voorts is dit ook belangrik om deeglik rekening te hou met die ontwikkeling in geestesgesondheid, met name op die terrein van die Sielkunde en Psigiatrie, wat talle klassieke stereotipes oor geestesiektes afgebreek het en hierdie siektes begin beskryf, verklaar en behandel het. Hierdie bydraes is immers in ooreenstemming met die Bybelse antropologie van naasteliefde en -diens. In hierdie verband is daar deur Virkler en Virkler (1977) 'n belangrike onderskeid tussen *bevryding* en *heling* in die Skrif getrek. Die implikasie hiervan is duidelik dat sekere siektes nie *per se* as vorms van besetting gesien moet word nie (soos reeds aangetoon).

4. BESETTING EN DIE SIELKUNDE

In die Sielkunde word besetenheid in sekere gevalle beskryf as 'n vorm van psigopatologie wat manifesteer as abnormale gedrag. 'n Hele aantal kliniese sindrome word in hierdie verband deur Schoeman (1990) beskryf:

- * *Besetenheid deur die voorouers*

Hier gebruik die voorouer iemand as medium om sy/haar wil bekend te maak.

Die besettingstoestand kom na vore as die gees die persoon se persoonlikheid oorneem.

* *Besetenheid deur die Heilige Gees*

Hierdie besetenheid word as 'n spiritistiese psigose bestempel waar die pasiënt oormatige lewenskragtigheid ervaar; daar is soms 'n derealisasie en depersonalisasie van die persoonlikheid; liggaamsveranderings - oormatig koud of warm, beweegbaarheid; motoriese onrustigheid soos spraakdruk, destruktiewe en seksuele disinhibisie; gehoor- en visuele hallusinasies met 'n religieuse inhoud (*agnesitals of God*). Hierdie vorm van besetenheid kan ook met delusies gepaard gaan (die pasiënt glo dat hy Christus is). Prodromaal is daar dikwels aantoonbare toenemende psigososiale spanning. Die toestand tree soms in tydens religieuse byeenkomste.

* *Die meervoudige persoonlikheidsversteuring*

Hierdie versteuring word dikwels deur psigiater, pastors en sielkundiges beskryf as die psigopatologiese toestand wat die naaste aan moontlike besetenheid is. Veral in gevalle waar een van die persoonlikhede 'n religieuse aard het, word die vraag of ons hier met psigopatologie of besetenheid (of albei) te doen het, baie sterk. Louw (1990) wys daarop dat dit algemeen aanvaar word dat daar in klassieke gevalle van die versteuring minstens twee persoonlikhede is wat ten volle ontwikkel is, hoewel daar in ander gevalle slegs een kenmerkende persoonlikheid kan voorkom en 'n verdere een of meer persoonlikheidsfasette. Die voorkoms is egter volgens die DSM III-R (APA, 1987) uiters beperk, alhoewel dit veel meer by vroue as by mans voorkom.

■ *Skisofrenie*

Aangesien skisofrenie handel oor 'n groep gedragsversteurings wat gekenmerk word deur die ernstige disintegrasie van die persoonlikheid en die daarmee gepaardgaande simptome soos gebrekkige realiteitskontak, denkversteurings, waarnemings- en gemoedsversteurings en versteurde psigomotoriese gedrag (Grobler & Louw, 1990), word dit dikwels as besetenheid gesien. Dit is veral die denkversteurings (wat ook die belangrikste kenmerk van skisofrenie is) wat die idee dat die pasiënt besete is, by sommige waarnemers versterk. Die skisofreen beleef delusies, met ander woorde idees of oortuigings wat in kontras staan met die werklikheid ten spyte van weersprekende bewyse. In hierdie verband is dit veral die delusie van grootheid (die pasiënt glo dat hy Christus is) en die delusie van sonde (die pasiënt glo dat hy een of ander onvergeeflike sonde gepleeg het en dat Christus hom nie kan vergeef nie), wat die vermoede van besetenheid by sommige laat posvat. Na my mening is dat daar in die etiologie van skisofrenie soveel aan-

duiders van moontlike biologiese merkers, dat summiere diagnosering van besetenheid hoogs ongewens is.

5. DIAGNOSTIESE KRITERIA VIR BESETTING?

Die kernvraag moet nou aan die orde gestel word, naamlik of daar diagnostiese kriteria saamgestel kan word om moontlike besetting te identifiseer.

In die Rooms-Katolieke tradisie word drie kriteria vir besetenheid aanvaar. Die eerste is die vermoë om 'n onbekende taal te praat of te verstaan, tweedens die vermoë om oor bo-natuurlike kennis te beskik en derdens buitengewone krag (Maquart, 1972). Ander kriteria wat dikwels genoem word, is die manifestasie van 'n tweede persoonlikheid, die verandering van die kwaliteit van die stem, verandering in morele aard, vyandigheid teenoor Christus, 'n onvermoë om die naam van Christus uit te spreek en 'n onvermoë om die vleeswording van Christus te bely (vgl. MacMillan, 1980 & Virkler, 1985). Sall (1976) het gepoog om 'n meer wetenskaplik gefundeerde basis vir die diagnosering van besetenheid te bied. In respons hierop het Bach (1979) ernstige punte van kritiek geopper teen Sall se benadering, waarop Sall (1979) weer sy posisie verdedig het. Na 'n analise van die verskillende standpunte konkludeer Page (1989) dat die soektog na diagnostiese kriteria 'n vrugtelose oefening blyk te wees.

In 'n eie ondersoek in 'n psigiatriese hospitaal blyk dit dat die volgende kriteria onder sommige psigiaters en sielkundiges as aanwysers vir *moontlike* besetting geld:

- A-tipiese gedrag (gedrag/abnormale gedrag wat nie in die patroon van onderskeibare patologie val nie en nie organiese oorsake het nie).
- Kolaterale inligting uit die persoonlike en/of familiegeskiedenis (dat die persoon self by okkultiese bedrywighede betrokke was, of as die ouers daarby betrokke was, as bepaalde dade gepleeg is, byvoorbeeld die afswering van die bloed van Christus, vloek teen die Heilige Gees, die afswering van die Heilige Gees).
- Eienaardige outonome tekens (byvoorbeeld pupilvergroting as angs ervaar word waar daar normaalweg pupilverkleining voorkom, ooglede wat opspring).
- Manifestasies van 'n ander stem (dit kom ook voor by die meervoudige persoonlikheidsversteuring, maar by demoniese besetting is daar egter 'n drastiese verandering in stemkwaliteit asook die voorkoms van 'n ander taal).
- Eienaardige nie-verklaarbare fenomene (byvoorbeeld raak voorspellings deur die pasiënt omtrent dinge wat in 'n vertroulike gesprek oor hom gesê is).

- Inhoud van spraak (daar is dikwels 'n spraakdruk en die inhoud is religieus gelaai en behep. Die vleeswording van Jesus Christus word ontken en aggressie kom dikwels na vore as daar van Christus as verlosser gepraat word).
- Persoonlike aanvoeling deur die terapeut (dit hang nou saam met kolaterale inligting en a-tipiese gedrag. 'n Skisofreen byvoorbeeld is afgestomp in sy optrede en beleef delusies. By demoniese besetting kom dikwels ook delusionele optredes voor, maar die persoon is emosioneel skerp - daar is dikwels 'n hatige houding te bespeur).

6. GEVARE VERBONDE AAN DIE DIAGNOSERING VAN BESETTING

In die lig van die voorafgaande analise van die aard en problematiek verbonde aan Satanisme en die identifisering van besetting, is dit duidelik dat daar etlike gevare is wat verbonde is aan die identifisering van moontlike besetting.

- *Die eerste is* die gevaar dat besetting as *leë-kol*-diagnose bestempel kan word: besetting word as laaste uitweg gediagnoseer as al die moontlike psigopatologie wat diagnoseerbaar is, afwesig is. Besetting moet dan die leë kol vul wat nie deur enige iets anders gevul kan word nie. Dan word besetting die *laaste-uitweg*-diagnose. Dit is 'n groot gevaar aangesien die Sielkunde en Psigiatrie immers nog lank nie aanspraak maak op volledigheid of alleenreg op die veld van geestesiektes nie. Die ander kant van hierdie gevaar moet natuurlik ook in gedagte gehou word, naamlik dat die diagnosering van psigopatologie tog ook nie die moontlikheid van besetting kan uitsluit nie.
- *Die tweede gevaar* verbonde aan die diagnosering is die moontlikheid dat die diagnosering van besetting die toestand van die persoon kan vererger eerder as om dit te verbeter. Die persoon se eie verantwoordelikheid word eintlik hiermee van hom ontnem en in die hand van 'n ander mag gegee.
- *Die derde gevaar* hang nou saam met die vorige: dit is die dehumanisering wat plaasvind met die diagnosering van besetting. Waar die mens volgens die Skrif verantwoordelik is vir sy lewe voor God, is die implikasie van die persoon wat die prooi van Satanisme geword het, dat hy in 'n sekere sin hopeloos en kragteloos geword het vanweë die inwoning van 'n demoon.
- *Die vierde gevaar* verbonde aan die diagnose van besetting is die krag van suggestie wat met die diagnose oorgedra word. Die gevolg kan wees dat die persoon begin optree in die lig van die diagnose juis as gevolg van die kragtige invloed van die suggestie van die diagnose. Voorts kan voortdurende diagnoses van besetting juis

die voorkoms hiervan verhoog as gevolg van dieselfde suggestie.

- * *Die vyfde gevaar* is dat diagnose van besetting ander probleemareas by die persoon ignoreer of andersyds selfs kan intensiveer. Die taak van die gelowige berader/terapeut is immers altyd om die ontwikkeling van die volle mens na te streef en te laat gedy.
- * *Die sesde gevaar* is die diagnosering van besetting op gronde wat nie strook met Bybelse riglyne nie waar die ervaring eerder as die Skriftuurlike basis die grond vir die diagnose word. Alhoewel die Woord nie 'n vaste stel beginsels bied vir die diagnosering van besetting nie, moet diagnosering telkens getoets word om vas te stel of dit in ooreenstemming met die boodskap van die Skrif is.

7. RIGLYNE

Laastens wil ek enkele riglyne bied vir die diagnosering en hantering van moontlike besetting.

- * Die eerste riglyn is dat daar altyd 'n duidelike beeld voor oë gehou moet word oor die riglyne wat die Woord leer aangaande die mens, sy verlossing, sowel as oor die demonologie.
- * In die lig van al die moontlike gevare rondom diagnosering moet groot sorg gedra word om nie die toestand van persone te vererger nie. Die gevaar is nie denkbeeldig nie dat die omvang van die problematiek van die betrokke persoon telkens meer as net moontlike besetting is.
- * Die derde riglyn is dat daar sover as moontlik altyd van 'n multi-professionele span in die diagnosering van besetting gebruik gemaak sal moet word. Die noodsaak van omvattende evaluering van 'n persoon is van die grootste belang om te kom tot verantwoordelike en omvattende diagnosering met die oog op die gesondheid van die mens as geheel.
- * Die vierde riglyn is dat diagnosering van moontlike besetting altyd tentatief, sonder alarmisme en met die uiterste voorsorg en sensitiwiteit gedoen moet word. In die lig hiervan is sodanige diagnosering altyd 'n laaste en uiterste beslissing.
- * Laastens moet altyd onthou word dat besetting nie die enigste manifestasie van die bose is nie. Daar is baie subtiele vorms van demoniese invloede, en die mag van die Bose moet nie oor- of onderskat word nie. In hierdie verband is dit belangrik om te waak teen 'n meganistiese benadering asof die persoon sonder sy samewerking deur 'n meganistiese daad bevry kon word.

8. SLOT

Die invloed van die Satan en sy magte is 'n realiteit waarmee rekening gehou moet word en dit mag nie geignoreer of geringgeskat word nie. Aan die een kant moet ons ernstig waak om die mag van Satan nie te oorskakel en meer klem daarop te laat val as wat nodig is nie. Aan die ander kant is 'n verantwoordelike omgaan met hierdie verskynsel die eis aan elke Christen wat in die veld van geestesgesondheid werksaam is. Hierdie verantwoordelikheid moet aanvaar word met groot afhanklikheid van die leiding van die Gees van Waarheid vanuit die riglyne van die Woord.

9. BRONNELYS

- ADAMS, J. 1972. Demon Possession and Counseling. (In Adams, J. ed. *The Big Umbrella*. Grand Rapids : Baker. p. 113-122.)
- ALEXANDER, W.M. 1902. *Demonology in the New Testament*. Edinburgh : T & T Clark.
- APA
kyk
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition, Revised*. 1987. Washington, DC : American Psychiatric Association.
- BACH, P.J. 1979. Demon Possession and Psychopathology: A Theological Relationship. *Journal of Psychology and Theology*, 7:22-26.
- BERENDS, W. 1975. The Biblical Criteria for Demon Possession. *Westminster Theological Journal*, 37:342-365.
- BROWN, C. 1975. Empty, Vain. (In Brown, C. ed. *The New International Dictionary of New Testament Theology*. Grand Rapids : Zondervan. p. 546-553.)
- CORTES, J.B. & GATTI, F.M. 1975. *The Case against Possessions and Exorcisms*. New York : Vantage.
- GROBLER, S.A. & LOUW, D.A. 1990. Skisofrenie en delusionele (paranoïde) verstourings. (In Louw, D.A. red., *Abnormale gedrag*. Johannesburg : Southern. p. 205-233.)
- LANGTON, E. 1949. *Essentials of Demonology*. London : Epworth.
- LOUW, D.A. 1990. Somatoforme en disosiatiewe verstourings. (In Louw, D.A. red. *Abnormale gedrag*. Johannesburg : Southern. p. 154-167.)
- MACMILLAN, J.A. 1980. *Encounter with Darkness*. Harrisburg : Christian Publications.
- MAQUART, F.X. 1972. Exorcism. (In Sheed, F.J. ed. *Soundings in Satanism*. London : Mowbrays. p. 105-120.)
- MILLER, P.M. 1977. *The Devil Did Not Make Me Do It*. Scottdale : Herald.
- PAGE, S.H.T. 1989. The Role of Exorcism in Clinical Practice and Pastoral Care. *Psychology and Theology*, 17(2):121-130.
- SALL, J.J. 1976. Demon Possession or Psychopathology? A Clinical Differentiation. *Journal of Psychology and Theology*, 4:286-290.
- SALL, J.J. 1979. A Response to "Demon Possession and Psychopathology: A Theological Relationship". *Journal of Psychology and Theology*, 7:27-30.
- SCHOEMAN, W.B. 1990. Psigopatologie by tradisionele swart Suid-Afrikaners. (In Louw, D.A. red. *Abnormale gedrag*. Johannesburg : Southern. p. 448-471.)
- TIPPETT, A.R. 1976. Spirit Possession as it Relates to Culture and Religion. (In Montgomery, J.W. ed. *Demon Possession*. Minneapolis : Bethany. p. 208-230.)
- VIRKLER, H.A. & VIRKLER, M.B. 1977. Demonic Involvement in Human Life and Illness. *Journal of Psychology and Theology*, 5:95-102.

Besete of siek? 'n Pastoraal-sielkundige perspektief op Satanisme

WILSON, M. 1975. Exorcism. *Expository Times* 86:292-295.

WRIGHT, N. 1990. The Satan Syndrome. Putting the Power of Darkness in its Place. Grand Rapids : Zondervan.

YATES, R. 1980. The Powers of Evil in the New Testament. *Evangelical Quarterly*, 52:97-111.